

DVA PRISTUPA FENOMENU EKONOMSKIH KRIZA - Kriza kapitalizma ili prolazna greška finansijskog kapitala -

Dr Božo Drašković*

Apstrakt: Ekonomske krize se pojavljuju u ciklusima, pa je još s početka 20 veka razvijena periodika kriza, odnosno ciklusa sa vremenskim opsegom trajanja od kratkih desetogodišnjih, srednjih pedesetogodišnjih i dugih ciklusa u intervalu od 150 do 300 godina. Većina ekonomskih teoretičara, ili istraživača koji se bave ekonomijom, saglasna je u tome da su ekonomske krize imanentno svojstvo savremenih ekonomskih tokova, odnosno sistema. Dakle, ekonomski tok se ne iskazuje kao linearni rast. U identifikaciji uzroka ekonomskih kriza ne postoji visok stepen saglasnosti, a često se o uzrocima i ne raspravlja. Neretko se analiza uzroka stapa sa pojavnim oblicima ispoljavanja kriza. Pojavni oblici kriza iskazuju se kroz pad investicija, opadanje dohodaka, pad zaposlenosti, pad spoljne trgovine i svakako opadanje bruto domaćeg proizvoda. Pitanje metoda i ekonomskih politika koje treba primeniti u savladavanju kriza dele ekonomsku nauku na dva tabora. Jedni, liberalni koncept, smatraju da u vezi sa krizama ne treba ništa da se preduzima. Prosto, krize se iznenada pojave, "pročiste" ekonomsku stvarnost, odnosno život, a nakon toga dolazi do faze progresa. Drugi, koji se može svrstati u kenzijski - intervenistički pristup, polazi od premise da je neophodna intervencija države u vremenima krize kako bi se ublažili, ili eliminisali pojedini aspekti nedostataka koje sa sobom nosi samoregularajuće tržište. Iz ovog pristupa sledi da krize najčešće nastaju usled nesavršenosti tržišne autoregulacije ekonomskih tokova, a rešenje kriza se nalazi u državnom intervencionizmu.

Rad sadrži dva aspekta. Prvi obuhvata osnovne elemente sadašnje ekonomske krize nikle u finansijskom sektoru. U drugom delu rada su interpretirani neki od ključnih teorijskih pravaca analiza ekonomskih kriza s početka XX veka, koji su i danas aktuelni. Istovremeno sistematizovane i prezentirane su pojedine, po našem mišljenju, od bitnijih mera ekonomske politike u savladavanju kriza.

Ključne reči: ekonomske krize, ciklusi, nezaposlenost, štednja, dohoci, investicije, intervencija države.

TWO APPROACHES TO THE PHENOMENON OF ECONOMIC CRISIS

Abstract: The economic crisis may arise in cycles, and by the beginning of 20th century, are followed by developed crisis periods, or cycles comprising the temporal range of short-

* Institut ekonomskih nauka, Beograd

term of ten years, medium fifty years, and long-term interval of 150 to 300 years. The majority of economic theoreticians and researchers dealing with economy, are in accordance with the fact that the economic crisis are immanent feature of current economic trends and systems. Thus, economic progress is not expressed as a linear growth. The high degree of consensus is not present in identifying the causes of economic crises, and often the cause is not the main discussion topic, but being blended with the analysis of the causes manifestations and the exhibited forms of crisis appearance. The emergent forms of crises is expressed through investment decline, income decrease, employment trends declination line, as well as foreign trade reduction, together with expressed gross domestic product decline comparing to the situation before the crisis. The methods and the economic policies to be adopted in coping the crisis issue, divide the economic science on two different camps. The first one, the liberal concept, considers that there is no need to do anything about the crisis, as simply, the crisis suddenly appear, "purify" the economic reality, that is life, and after that comes up the phase of progress. The other one, that can be classified into Keynesian – intervention access, starts from the premise that state intervention is necessary in times of crisis in order to alleviate or eliminate certain aspects of disadvantages that brings self-regulated market. From this approach consequently follows, that crisis often result from market self –regulation imperfection of economic flows, while the crisis solution is in the state interventionism.

In this paper was recalled some of the key theoretical analysis lines of economic crisis at the beginning of the twentieth century, which are still current. At the same time, there are systematized and presented some, in our opinion, the most important economic measures to cope with crisis.

Keywords: economic crisis, cycles, unemployment, savings, income, investment, state intervention.

Uvod

Fenomen sada trajuce ekonomske krize sa uzrocima nastanka, merama ekonomske politike za savladavanje njenih negativnih posledica opisan je u osnovnim crtama u prvom delu rada. U drugom delu rada izlozena je komparativna analiza teorijskih pogleda na pojave ekonomskih kriza, odnosno ciklusa. Kada se uporede analize uzroka kriza koji su nastala s pocetka XX veka u odnosu na današnje interpretacije, čini se da ne postoji ništa novo. Novinu predstavljaju bitne razlike u razvoju koje su nastale u periodu od poslednjih sedamdestak godina. Druga ključna razlika, posebno u slučaju nastajanja finansijskih kriza je u tome što je mehanizam državnih intervencija daleko savršeniiji i što monetarni sistem više nije neposredno vezan za zlatnu podlogu.

Ekonomске krize su zakonita pojava kapitalističke reprodukcije. Krize koje su nastajale u novijem periodu u razvijenim zemljama, su najčešće krize spekulativnog seljenja finansijskog kapitala na globalnom nivou. Drugi uzrok kriza nalazi se u nedostajuće platežno sposobnoj tražnji kako u zemljama uvoza, tako i izvoza finansijskog kapitala. Nedostajuća tražnja za finalnom potrošnjom koriguje se kreditnom politikom i to tako što se sadašnja potrošnja počinje dominantno finansirati na teret budućih dohodaka.

Mere ekonomske politike, odnosno Vlada razvijenih zemalja, usmerene su na podsticanje domaće potrošnje, spasavanje posrnulog finansijskog sektora i to tako što država preuzima deo dugova finansijskih institucija i pojavljuje se kao suvlasnik u finansijskom sektoru, a sve to na užas zastupnika liberalne torijske paradigme.

Sadašnja finansijska kriza kao greška finansijskog kapitala

Krajem dvadesetog veka došlo je do sloma evropskog modela socijalizma, bolje reći njegovog sovjetskog tipa. Izgledalo je empirijski, pa i teorijski, a u političkoj propagandi nije bilo nikakve sumnje, da je kapitalizam odneo definitivnu pobjedu, naročito kapitalizam liberalnog tipa, koji u središte postavlja beskonačne slobode tržišnih zakonitosti, neprikosnovenu sveopštu privatnu svojinu, slobode za ponudu i tražnju i idealnu tržišnu konkurenciju. Ekonomska uloga države je sve više marginalizovana uz zahtev da „što manje smeta“ slobodi privatne inicijative i preduzetništvu. Verovalo se da će tržišna konkurencija i preduzetnička inicijativa stvarati ekonomsku ravnotežu i davati odgovore na pitanja ekonomskog, a time i društvenog razvoja. Državni ekonomski intervencionizam je smatran za ostatak socijalističke doktrine i empirije, na jednoj strani, i pogrešne teorije kenzijskog odgovora na ekonomsku krizu iz kraja dvadesetih godina prošlog veka, na drugoj strani.

Sve je izgledalo idealno, bivše socijalističke zemlje su privedene „pravom putu“ kapitalizma, otvorena su nova tržišta, kapital je dobio novi zamah, a preraspodela bogatstva bez razvoja je smatrana kao sasvim normalna i podsticajna dimenzija za novi ekonomski rast i razvoj. To je tako optimistički izgledalo sve do iznenadnog ispoljavanje finansijske krize u najrazvijenijoj zemlji sveta, čija valuta – dolar, još uvek služi kao svetski novac i reper za svetska ekonomska kretanja. Finansijska kriza se potom, usled velike povezanosti svetske ekonomije, posebno njegovog finansijskog sektora, prelila na skoro sve razvijene zemlje, a onda je po principu domino efekta zahvatila i nerazvijene i zemlje u razvoju i ekonomskoj tranziciji, a koje imaju visok stepen zavisnosti od globalnih finansijskih kretanja.

Ekonomska kriza, koja traje već više od četiri godine, nikla je u finansijskom sektoru. Ona se generisala u poslednjoj deceniji prošlog veka i nastavila da se generiše u rastućem finansijskom sektoru u SAD, a potom se taj „rast“ prelio u Aziju i Evropu. Naime, realni sektor ekonomije je imao jednu, sporiju dinamiku rasta, od izvedenog finansijskog sektora koji je beležio dinamičan ekonomski rast sa ogromnim profitima. Rast finansijskog sektora koji se na prvi pogled bio potpuno osamostalio od realnog sada izgledalo je da može sam po sebi da se beskonačno razvija, nezavisno od realne ekonomije. To odvajanje finansijskog sektora i njegovih „inovacija“ u ekonomskoj teoriji i empiriji, sada eksperti za finansije i krize definišu kao „naduvavanje finansijskog balona“. Nešto što se pravovremeno nije primećivalo, a što se uglavnom zaboravljalo je to da „finansijski balon“ pre nego što počne da raste mora da ima neku izvornu komunikaciju sa realnim sektorom. Inicijalna materijalna teža rastućeg finansijskog sektora više nije bio bum informatičkih tehnologija iz devedesetih godina XX veka, pronađena je nova tačka inicijalnog oslonca za finansijsku kreativnost. To uporište je bilo građevinarstvo i tržište nekretnina. U ovom slučaju inicijalno se radilo o kreditiranju stanova i kuća u SAD, kao i pojedinih sektora realne privrede, kao što je energetika, a delom i informatičke tehnologije. Da bi finansijski sektor imao prostora za nove „proizvode“ uvek se mora naći neko uporište u realnoj ekonomiji, odnosno u ponudi nekih dobara za kojima će se potom kreirati kreditna tražnja proizvedena u finansijskom sektoru. Dakle, u prvoj liniji se nalazi kreditiranje tražnje za nekretninama posredstvom poslovnog bankarstva. Realna kupovna moć za bum kupovina stanova, kuća, apartmana, poslovnih prostora je bila nedostajuća i trebalo je podstaći, a u tome su ključnu ulogu odigrale banke nudeći povoljne i sve povoljnije kredite. Rast kredita je podstakao tražnju na tržištu nekretnina, što je opet uslovljalo investicije u novu gradnju i vrtoglavi rast cena nekretnina. Izgledalo je da tržište u ovom sektoru besprekorno funkcioniše. Tražnja generisana kreditima je podstakla rast cena a potom je njihov rast predstavljao signal za investitore da investiraju u sektor građevinarstva. Istovremeno, usled rasta cena vlasnici stanova i kuća su počeli da se dodatno zadužuju kupujući veće stanove i nove kuće.

Sadašnja finansijska svetska ekonomska kriza je nastala usled vrtoglavog rasta kredita za stambenu gradnju i gradnju i kupovinu kuća u Americi. Kreditni podsticaji su doveli do rasta tražnje za stanovima. Rast tražnje prouzrokovao je rast cena. Dugoročni krediti su zamenjivani i osiguravani novim kreditima, tako da je cena na primer apartmana na Menthetnu porasla od 2002 do 2005 godine sa 400.000 na 1.400.000 dolara. Cena 1 m² stanbenog prostora je porasla sa 2.960 dolara na

10.592 dolara¹. Vrednost nekretnina je finansijski naduvavana, a korisnici kredita svojim zaradama nisu mogli pratiti rast zaduženosti.

Da se čitav proces zaustavio na relaciji poslovno bankarstvo koje daje kredite prema korisnicima kreita koji kupuju nekretnine, relativno brzo bi se ispoljio problem nemogućnosti otplate kredita. Problem otplate kredita bi se brzo ispoljio, došlo bi do smanjenja ponude kredita, a time i do pada tražnje, što bi opet uticalo na usporavanje rasta, a potom i do pada cena nekretnina. Finansijska igranka bi tu bila zaustavljena a finansijski balon se nebi previše naduvao. Finansijski sektor je imao odgovor na ovo ograničenje i proizveo je nove mehanizme za održavanje i širenje tržišta. Sledeći korak širenja tržišta i održavanja visokog nivoa tražnje se odvijao posredstvom investicionih banaka, odnosno investicionog bankarstva koji je razvio novu bankarsku industriju. Ta je industrija obuhvatala nastanak i razvoj: valutnih fjučersa, opcijskih ugovora, finansijskih instrumenti zamene – „*swap*“, a potom iz ovih, razvijen je sledeći finansijski instrument „*credit default swaps*“ (CDS) odnosno zamena neotplaćenih kredita zajmodavcu koje vrši osiguranje. Na vrhu finansijske industrije su se dodatno formirali i razvili Hedž fondovi („*hedge*“), kompezacioni, ili zaštitni fondovi koji su trebali da finansijske instrumente osiguraju od rizika. Investiciono bankarstvo je razvilo nove mehanizme kojim je odložilo suočavanje sa problemom nedostajuće realne tražnje. Realna tražnja bez enormne kreditne podrške bila bi limitirana na nivo agregatnih raspoloživih dohodaka stanovništva i privrede za investiranje u nekretnine. Stanovništvo bi bilo manje sklono da uzima kredite kao elemente sadašnje potrošnje budućih dohodaka. Istovremeno manjak tražnje za kreditima bi otvorio problem plasmana kumuliranog finansijskog kapitala realnom sektoru i stanovništvu. Druga grupa faktora koja je mogla dovesti do ograničenja rasta kredita bila bi u tome da su finansijski instrumenti investicionog bankarstva ostali zatvoreni na tržištu SAD. Međutim, na scenu je stupio faktor internacionalne povezanosti finansijskog kapitala. Slobodno kretanje finansijskog kapitala i njegovih izvedenih instrumenata podstaklo je međunarodnu trgovinu vrednosnim papirima koji su imali izvornu osnovicu u kreditiranju nekretnina. Dakle, banke i osiguravajuća društva, kao i investicioni fondovi iz Evrope, Japana, Rusije i drugih zemalja su kupovale pakete vrednosnih papira koje su obećavale „stabilne“ zarade. Tok vrednosnih papira je išao od emitenata Američkih finansijskih instiucija, a obrnuto je išao tok likvidnih sredstava - novca od inostranih kupaca ka Američkim prodavcima. Priliv ovih likvidnih sredstava je dodatno podsticao kreditiranje tražnje i odlagao konačno sučeljavanje sa troškovima koji će nastati od naduvanih cena nekretnina i nelikvidnosti samih korisnika kredita. Slom je bio neminovan, bilo je samo pitanje vremena kada će do njega doći.

¹ Videti: Maks Ote, Slom Dolazi, str. 80

Do sloma je počelo dolaziti kada su investitori počeli posezati za povratkom svojih investicija, te kada više finansijska piramida nije mogla da servisira obaveze na bazi novih priliva novca, pokazalo se da hipotekarno tržište nekretnina sa naduvanim cenama stanova je fiktivno raslo, a kupci stanova na kredit nisu sposobni da otplaćuju visoke dugove. Tada je kriza postala javna. Investicione banke, „*hedge*“ fondovi, kao i pojedine poslovne banke su postale nelikvidne, a kupci finansijskih derivata su se sućelili sa surovom stvarnošću, da njihova vrednost opada, te da za njima ne postoji tražnja. Kupci finansijskih derivata su imali nameru da ih preprodaju po većim cenama ili pak da na dug rok po osnovu njihovog držanja povlače sigurne prihode od kamata. Kada je pak došlo do prekida priliva novih investicija u vrednosne papire, te kada je došlo do sve veće docnje, a potom i odustajanja korisnika kredita od servisiranja kamata i glavnica za uzete kredite, pokazalo se da je finansijski balon previše udaljen od realnih ekonomskih sektora, da je on zapravo samo jedna fikcija.

Došlo je do pada nelikvidnosti učesnika u čitavom ekonomskom toku. Nastala nelikvidnost se potom prelila na realni sektor, na pad tražnje, usporavanje investicija, otpuštanje radnika, a koje je potom vodilo do rasta nezaposlenosti. Nezaposleni korisnici kredita i kupci stanova i kuća više nisu mogli da otplaćuju glavnice i kamate, pa su nekretnine postale vlasništvo banaka i finansijskih institucija, a ne mali broj korisnika kredita je morao na ulicu. U svetskim finansijskim okvirima se ispoljio rizik koji nastaje od dolara kao svetske rezervne valute. S obzirom na to da dolar vrši funkciju svetske rezervne valute, a kriza se generisala u SAD, došlo je do dinamičkog rasta unutrašnjeg i spoljnog duga Amerike, pa je otuda panika u vezi sa gubljenjem vrednosti dolara zahvatila i poverioce u svetu, koji svoje rezerve drže u dolarima, ili dolarskim potraživanjima. Nelikvidnost se širila po svetu. Kriza se otvoreno ispoljila. Bankrotstava pojedinih velikih finansijskih institucija u SAD, kao na primer među prvima *Lehman Brothers*, a potom i drugih, na primer investiciona kuća *Bear Stearns* u SAD je morala da otpiše rekordnu sumu novca od 200 milijardi USD². Ova dešavanja su naterala vlade da naprave strategiju spasavanja sistema, upumpavanjem državnog novca, odnosno spasavanjem likvidnosti sistema iz rezervi centralnih banaka (pa i „štampanjem“ novca), kao i trošenjem novca poreskih obveznika na spasavanje posledica iracionalnosti sistema. Do oktobra 2008. godine u finansijski sistem u najrazvijenijim zemljama u svetu „upumpano“ je oko 3,1 bilion evra u fondove za spasavanje monetarnog i ekonomskog sistema razvijenih zemalja sveta. Samo su SAD, Velika Britanija i Nemačka upumpale preko 1,6 biliona evra³. Krajem 2008. godine američki kongres je odobrio spasilački finansijski paket od 700, odnosno 850

² Pregled inventara otpisa i gubitaka videti u Maks Ote, Slom dolazi str.181-185.

³ Videti Maks Ote, Slom Dolazi str. 192.

milijardi dolara⁴ za podršku posustalom finansijskom sektoru, kao i automobilske industriji.

Mere za spašavanje ekonomije su usmerene u finansijski i realni sektor. Vlade su pružile zamašnu finansijsku podršku u SAD, Nemačkoj i Francuskoj automobilske industriji, podstičući, pored očuvanja likvidnosti, i tražnju za pojedinim dobrima. Deo mera ekonomske politike je usmeren i na direktnu pomoć. U SAD je odobreno 240 milijardi dolara poreskih olakšica i to po 400 dolara po pojedincu, 1.000 dolara za prvo dete i 8.000 dolara za prvo rešavanje problema stana. U Nemačkoj su snižene poreske stope, a za kupovinu automobila odobravaju se subvencije od 2.500 evra po pojedinačnoj kupovini. U Francuskoj podsticaj za kupovinu automobila iznose 1.000 evra, a sindikati su vršili pritisak da se nominalni iznos plata poveća za 180 evra i da iznosi 1.500 evra. Pojedine zemlje, kao Australija, dale su jednokratnu pomoć siromašnom stanovništvu u iznosu od 9.950 australijskih dolara, a u Španiji su odobrene poreske olakšice po pojedincu od 400 evra, a najniže plate i penzije su podignute na 800 evra.

Na osnovu izloženih podataka može se izvesti zaključak da se državna intervencija odvija u tri pravca: jedan je spasavanje posrnulog finansijskog sektora i preuzimanje, na osnovu državne pomoći, vlasništva u spasenim finansijskim institucijama; drugi je direktna finansijska pomoć pojedinim strateški važnim industrijskim granama kao što je automobilska industrija; treći je sadržan u poreskim olakšicama građanima, podizanje minimalnih penzija i zarada, odobravanje socijalne pomoći i podsticanje kupovne moći kroz odobravanje popusta za kupovinu pojedinih proizvoda.

Aktuelna ekonomska kriza se može posmatrati iz dva ugla. Jedan je fenomenološki i svodi se na deskripciju onoga što se dešavalo i što je uzrokovalo ispoljavanje ekonomske krize. Drugi pristup je analitički i pokušava da pronikne u samu suštinu kriza koje generiše tržište i nesputani interesi i pohlepa krupnog kapitala, odnosno njegovih vlasnika. Valja imati stalno u vidu da iza krupnog kapitala, finansijskih institucija, banaka i korporacija uvek stoje ne samo njihovi menadžeri već stvarni vlasnici, konkretni ljudi.

Ukoliko se suština ekonomske krize posmatra kao u obrnutom ogledalu, iz perspektive podsticajnih i spasilačkih intervencionističkih mera koje preduzimaju vlade, odnosno država, onda se može izvući zaključak da je suština ekonomske krize u razvijenim zemljama generisana u prošlosti, najpre u nejednakim raspodelama dohodaka, krizi kupovne moći koja se manifestovala u nedovoljnoj potrošnji („hiperprodukciji“) i intenzivnom rastu zaduženosti kod stanovništva. Fenomenološki aspekti krize, koji se iskazuju kroz frapantne iznose gubitaka

⁴ Videti F. Štibler, Uticaj globalne krize n Crnu Goru i zapadni balkan, str.95.

finansijskih organizacija, osiguravajućih društava, ekviti i *hedž* fondova, su samo pojava strana stvarne suštine. Suštinsko generisanje krize nije nastalo zbog hiperprodukcije, već usled nedostajućih dohodaka kod stanovništva za kupovinu trajnih potrošnih dobara, pre svega stanova i kuća, automobila, kućnih aparata, nameštaja i drugih potrošačkih dobara. Nedostajuća sredstva za kupovine su u poslednjih 25-30 godina nadomeštana kreditnim zaduživanjem stanovništva. Kreditno zaduživanje stanovništva su stimulisale kako poslovne, tako i investicione banke, odnosno finansijski posrednici ne sluteći da će jednom ipak stići dan za naplatu kako kredita tako i obaveza. Nosioци obaveza nisu u mogućnosti da servisiraju svoje dugove, a davaoci kredita samim tim nisu u prilici da naplate svoja potraživanja. Slomom dužničko poverilačkih kreditnih odnosa dolazi do zastoja u proizvodnji realnih dobara. Naime, proizvodnja bez realne tražnje nema smisla⁵.

Pristupi analizi sadašnje finansijske krize sa tržišno liberalnih polazišta, kod nas, izloženi su u obimnim tekstovima Ljubomira Madžara⁶ i Miroslava Prokopijevića⁷. Tekstovi predstavljaju temeljit pregled kako teorijskih tako i manifestacionih aspekata prethodnih i sadašnje ekonomske krize. Kriza, kako to razumeva Prokopijević, može biti prevladana samo delovanjem samih tržišnih sila, bez „petljanja“ države. Pored ova dva rada smatram da je korisno uputiti i na knjigu Franje Štiblera⁸ kao i na knjigu Maksa Ote⁹. Takođe, podsticajna za razumevanje sadašnje ekonomske krize, posebno iz ugla monetarne pozicije dolara kao svetske rezervne valute je i knjiga „Sumrak imperije dolara“¹⁰ autora Kobjakova i Hazina. U poslednje vreme fragmenti o krizi su objavljeni u nizu časopisa, a domen analize se zadržao na nivou opisa pojava - fenomenoloških aspekata sadašnje krize.

⁵ Videti zanimljiv pristup ovom pitanju u Ljubo Jurišić, Dragomir Vojnić, „Latentna kriza kapitalizma, društvo blagostanja ili Ekonomski neoliberalizam“, Ekonomski pregled, br. 62. Zagreb, 2011.

⁶ Ljubomir Madžar, *Krize tržište i ekonomska politika* koji je objavljen u Zborniku radova, *Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza*, Ekonomski fakultet u Beogradu, 2009. str. 157-213.

⁷ Miroslav Prokopijević, *Ekonomska kriza u svetu i njen uticaj na Srbiju*, Zbornik radova, *Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza*, Ekonomski fakultet u Beogradu, 2009. str. 139-156.

⁸ Franjo Štibler, *Uticaj globalne krize na Crnu Goru i Zapadni Balkan*, u izdanju Centralne banke Crne Gore, Podgorica 2009. Godine.

⁹ Maks Ote, *Slom Dolazi*, u izdanju Romanov, Banja Luka 2009. godine.

¹⁰ А.Б. Кобџаков, М.Л. Хазин, „Закат империи долара и конец „Рах americana“, Москва, Вече 2003. <http://рахamericana.narod.ru/index.html>

I za ovu ekonomsku krizu ostaje otvoreno pitanje, kako napraviti izbor između nesavršene državne intervencije i nesavršenog tržišta i pohlepe krupnog kapitala koji ključne efekte tehnološkog a time i ekonomskog razvoja, pripisuje kapitalu ne i radu. Kritičari državnog intervencionizma zaboravljaju da odgovore na pitanje čiji je novac a njega kreira država. Kritičari tržišne konkurencije greše kada zaboravljaju opasnost koju nosi birokratizovana državna administracija i njeno preterano mešanje u ekonomske procese. Svi su izgledi da uravnotežen ekonomski rast i razvoj, kao i socijalna održivost ekonomskog razvoja se mora nalaziti, u od strane države ograničavanju nesavršenosti tržišta i pohlepe krupnog kapitala, na jednoj strani i od strane države nesputavanje tržišnih sloboda dok ove predstavljaju pokretač ekonomskog i društvenog razvoja, na drugoj strani.

Fenomen ekonomskih kriza

U ovom delu rada, sasvim reducirano, interpretiramo neke od, po nama, ključnih pogleda na ekonomske krize s početka dvadesetog veka, za koje smatramo da su i danas dobrim delom korisni za razumevanje suštine sadašnje ekonomske krize.

Analiza pojava ekonomskih kriza, njihovih uzroka, posledica i okončanja stavlja se u fokus političke prakse i ekonomske teorije u periodima kada se nestabilnost svetskih ekonomskih tokava jasno ispolji. Ispoljavanje ekonomskih kriza najčešće prvi priznaju političari, onda kada se više ne može sakriti pad stopa domaćeg proizvoda, rast nezaposlenosti i pad svetske trgovine. Najčešće sa izuzetkom retkih slučajeva, ekonomska nauka tek nakon jasno iskazanih znakova ekonomske krize, dakle *post festum* počinje naširoko objašnjavati njene pojavne oblike, uzroke i posledice. Svakako onaj deo ekonomske nauke koji se bavi fenomenom ekonomskih kriza najčešće se uzdržava od prognoza toka njenog trajanja, dubine i posledica koje ova za sobom ostavlja.

Sporovi u vezi sa nastajanjima, tokovima i metodama, pa i politikama prevladavanja ekonomskih kriza su veoma stari, datiraju s kraja XIX veka, da bi posebno bili potstaknuti ekonomskim zbivanjima u prvoj polovini XX veka. Pitanja u vezi sa krizama se ponovo otvaraju sa početkom XXI veka i to sa „iznenadnim“ zbivanjima u finansijskom sektoru Sjedinjenih Američkih Država, a ta zbivanja se usled ekonomske snage i pozicije dolara kao rezervne valute, kao kriza prelivaju u svetske ekonomske tokove. Ovde valja podsetiti na dubinu analize fenomenona ekonomskih kriza i ciklusa s početka XX veka, a koja je prezentirana u znamenitom delu Jozefa Šumpetera (Joseph Schumpeter), Povijest ekonomske analize.¹¹ Koliko

¹¹ Joseph A. Schumpeter, Povijest ekonomske analize, Informator Zagreb 1975.

samo zvuče moderno elementi analize koji potiču od R.G.Hawtrey iz 1913 godine, a koja se odnose na krize i cikluse saglasno monetarnoj teoriji. Prema Šumpeterovoj interpretaciji Havtrejevog viđenja, „privredni ciklusi su čisto monetarna pojava...“ i predstavljaju ...“prirodnu nestabilnost modernog kreditnog sistema.“ U fazi kada se ekonomija nalazi u ekspanziji“banke će započeti nezdravu aktivnost putem povoljnih uslova dodeljivanja zajmova. Samo glavna veza toga s opštim uslovima poleta nije povećanje narudžbina za nove pogone ili opremu, već porast zaliha koje drži trgovina na veliko, koja takođe reaguje na male promene u kamatnoj stopi na zajmove. Privredna ekspanzija vodi daljnoj ekspanziji, odatle povećanim novčanim dohocima i smanjenju raspoložive gotovine kod banaka, kojih nedovoljne mogućnosti da neograničeno nastave povećanje davanja zajmova vode zatim do porasta kamatne stope, što proces okreće u suprotnom pravcu – i to je razlog zbog kojeg kamatna stopa centralne banke igra tako veliku ulogu u toj analizi.“¹² Citirani pristup razumevanja kriza kao monetarnog fenomena je kasnije dodatno razradio Irving Fisher. Naime u periodima ekonomskog napretka dolazi do nagomolavanja dugova, a kada prispeju faze njihove neminovne isplate, dolazi do lomova u strukturi cena, pada trgovine, rasta nezaposlenosti, što predstavlja u suštini ključne elemente ekonomske depresije. Izlazak iz krize počinje sa delovanjem novih pokretača ekonomije, pre svega sa razvojem novih tehnologija ponovnom ekspanzijom trgovine, što za Fišera predstavlja novog „začetnika zaduživanja.“¹³ Savremenoj ulozi i pitanjima uloge centralnih banaka i politici kamatnih stopa u sadašnjoj krizi ćemo se vratiti u kasnijoj analizi.

Za nemonetarnu analizu pojave ekonomskih ciklusa, pre svega, treba ukazati na radove Clementa Juglara¹⁴ s kraja XIX veka, a koji i danas mogu poslužiti u pojedinim aspektima za osvetljavanje savremenih ekonomskih kriza. Juglar se u analizi ekonomskih ciklusa oslonio na statističku analizu vremenskih serija kretanja: cena, kamatnih stopa i salda centralnih banaka. Na bazi analiza tih kretanja ustanovio je faze odnosno morfologiju ciklusa koji se sastoje iz: uspona, „ekspanzije“ i likvidacije. Navedeni ciklusi traju i ponavljaju se na svakih oko 10.godina. Juglarova definicija uzroka ekonomskih depresija sažeta je u sledećoj formulaciji: „Jedini uzrok depresije je privredni polet.“¹⁵ U traganju za uzrocima ekonomskih kriza, pojedini autori su naglasak stavljali na sferu potrošnje i nesklad

¹² Ibid. str. 938.

¹³ Šumpeter se ovde poziva na članak Irvina Fišera, pod nazivom: *The Debt – Deflation Theory of Great Depressions*, koji je objavljen u časopisu *Ekonometrica*, 1933. videti Šumpeter, *Povijest ekonomske analize*, op. cit. str.939.

¹⁴ Interpretaciju analize Clementa Juglara, inače po obrazovanju lekara, koji je medicinu zamenio ekonomijom, videti u citiranom Šumpeterovom radu, str. 940.

¹⁵ Ibid, str. 940.

između investicija u proizvodna dobra i finalne potrošnje, kolebanja u industriji, naizmenične promene u nagomilavanju i trošenju likvidne štednje i prekomernoj proizvodnji - „hiperprodukciji“. Izuzimajuće Karla Marksa¹⁶ i Arthura Spiethoffa, koji su smatrali da su ekonomske krize bitan oblik kapitalističkog života, ostali ekonomski teoretičari su smatrali da su ekonomski ciklusi pa samim tim i krize „samo nebitna propratna pojava kapitalističkog razvoja“.¹⁷ Dalja analiza uzroka kriza ukazuje na to da su privredni ciklusi zapravo ciklusi rasta i pada cena. Sa prethodnim povezano nužno se mora uvesti i aspekt kretanja obima investicija, pa su privredni ciklusi *de facto* ciklusi koji pokazuju da u fazi „ekonomskog poleta“ dolazi do rasta investicija a u fazi „perioda depresije“ dolazi do pada investicija. Povezano sa potrošnjom i investicijama nameće se pitanje izvora investicija, a to je pitanje štednje i raspodele dohodaka. Pitanje nejednake raspodele dohodaka kao mogući uzročnik kriza nije, sem kod Marksa, bilo predmet analize, drugih ekonomista. A koliko je to pitanje bilo popularno samo kao „pučka privlačnost“ u vremenima kriza, najbolje pokazuje sam Kejnz, koji je takav pristup svrstao u „znanstveno podzemlje“¹⁸. Kasnije ćemo pokazati da se ovakav pristup u povodu uticaja nejednakih raspodela dohodaka, odnosno uticaja nedostatka dohodaka „nekih klasa“ na generisanje ekonomskih kriza ne može *a priori* odbaciti. Upravo to pokazuje sadašnja kriza generisana kreditnim zaduživanjem stanovništva, /domaćinstava/ odnosno određenih društvenih slojeva, da ne upotrebimo izraz klase. Međutim, očit problem predstavlja to da je štednja, odnosno njena imobilizacija jedan od nezavisnih faktora koji uzrokuje ekonomske poremećaje, odnosno cikluse ili krize¹⁹. U ekonomskim krizama ili ciklusima uzajamni mehanizmi štednje i investicija pokazuju neusklađenosti, odnosno, generisana štednja se ne transferiše u investicije. Svakako, čini se nelogičnim da sama štednja kao takva i po sebi generiše ekonomske krize. Međutim, ako pak ekonomska kriza ili ciklus ili stanje ciklusa kao depresija nastanu iz nekih drugih razloga, a ne zbog štednje, onda usled opreznosti od rizika, vlasnici kumuliranog novčanog bogatstva u obliku štednja se ne transferiše u investicije, već se čuva kao blago, odnosno kao oblik čuvanja ranije zgrtanog bogatstva²⁰. Pitanje štednje i njenog uticaja na krize,

¹⁶ Marks je u ekonomskim krizama kapitalističke ekonomije video koren njegovog sloma.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid. str. 945.

¹⁹ Valja ovde skrenuti pažnju na to da se u objašnjavanju ekonomskih poremećaja koriste dva izraza. Jedan je ekonomski *ciklusi*, a drugi *krize*. Ciklusi *de facto* upućuju na to da se ekonomski poremećaji razumevaju kao prirodno stanje samoreprodukcije i obnavljanja kapitalizma, a krize pak više upućuju na potencijalni slom, odnosno kraj kapitalističkog načina proizvodnje.

²⁰ Pitanje odnosa između štednje i investicija u vremenima ekonomskih kriza, kao i čuvanja bogatstva je kompleksnije u drugoj polovini XX veka nakon sloma zlatnog standarda. Naime

odnosno depresije je kompleksno, ono i danas predstavlja analitički izazov. Ovde ćemo citirati, po nama, jedan bitan pasus, koji je relevantan za našu kasniju analizu štednje, potrošnje i zaduženosti onog dela stanovništva koji ne pripada kapitalističkoj društvenoj grupi. Šumpeter piše sledeće: „U većini slučajeva ne postoji opšta crta koja bi razdvajala teorije nedovoljne potrošnje od ostalih teorija. Neke se, iako ne sve, mogu isto tako zaodjeti u izraze prekomerne proizvodnje ili prekomjernog investiranja, novčanog ili „stvarnog – a tada postoji uočljivo da su one samo grane debila zvanog postrojenje i oprema. To je naročito jasno u slučaju one vrste razloga prekomjerne štednje, koju je usvojio Hobson. Danas većina pisaca koji štednju vide u ulozi hulje u kazališnom komadu, tvrde da zlo dolazi od toga što štediša uopće ne troše niti na tekuću potrošnju niti na „investiciona dobra“: problem je, dakle, da se pokaže zašto ljudi, nakon što su štedjeli, odbijaju da investiraju i tako stvaraju nezaposlenost i jezerca nezaposlenog novca“²¹ Hobson kao i Tugan-Baranovski su zapazili jednu sasvim logičnu posledicu, činjenice da više štede oni koji su srazmerno bogatiji, sledstveno tome konačan uzrok cikličnih ekonomskih poremećaja i nezaposlenosti leži u nejednakim raspodelama dohodaka u društvu.

Na kraju, čini se da je svaki ekonomski ciklus istorijski poseban, odnosno jedinstven, uprkos toj posebnosti ipak se ne sme zaboraviti da se u svakoj analizi posebnih slučajeva istovremeno nalaze i određene slične kombinacije okolnosti koje utiču na stvaranje, razvoj i savladavanje kriza.

Ekonomski ciklusi, odnosno krize su imanentne ekonomskim tokovima uopšte, pa samim tim i kapitalističkom načinu proizvodnje. Na zakonitost pojavljivanja ekonomskih ciklusa prvi su ukazali napred već pomenuti Juglar koji je tvrdio da se krize pojavljuju svakih 10 godina. Teoriju cikličnih kretanja u vremenskim intervalima s početka 20 veka detaljnije je formulisao Niklaj Kondratjev, tvrdeći da se ciklusi smenjuju svakih 40 do 50 godina, a ovi su povezani sa uvođenjem tehnoloških inovacija, pri čemu su tehnološke inovacije pokretač progresa, a njihovo iscrpljivanje vesnik ekonomskih depresija. Na bazi Kondratjevlevog modela ciklusa mogu se identifikovati do sada pet perioda ciklusa. Prvi je utemeljen na razvoju tekstilne industrije i parne mašine i obuhvata period 1803-1843 godine, drugi ciklus u svom temelju ima rast eksploatacije uglja, razvoj parnih mašina i železnice u periodu 1844-1890 godina. Treći period je period 1891-96 do 1945-47 godina, koji karakteriše razvoj teške mašinogradnje, elektromašina, elektroenergije, neorganske hemije. Četvrti period je razdoblje 1945-

novčana štednja može lako biti danas obezvređena inflacijom, za razliku od vremena kada je novac imao zlatnu podlogu.

²¹ Ibid. str 945.

47 do 1981-83 koji karakteriše masovna proizvodnja dobara široke potrošnje, dok je poslednji peti ciklus sada u toku, a započeo je sa razvojem informatičkih tehnologija, biotehnologija, genetskog inženjeringa, a sam ciklus će se završiti 2015-2020 godine²². Na istoj ideji, ali sa drugim pretpostavkama temelja ciklusa i njihove dužine, formulisani su ciklusi Fernana Brodela u radu pod nazivom „Vremena Sveta“²³. On cikluse definiše u vremenskom opsegu od 150 do 300 godina. Ključna karakteristika klasifikacije je svetska dominacija neke od zemalja. Odnosno, svaki ciklus karakteriše dominacija u svetu neke pojedinačne zemlje. Početak periodizacije ciklusa kreće od 1250 godine i traje do 1510, sa prelomnom tačkom – vrhom brega ciklusa u 1350 godini, a liderstvo u svetu je imala Italija. Drugi ciklus obuhvata period 1510-1743 godina sa prelomnom tačkom oko 1650 godine i liderskom svetskom pozicijom Holandije. Treći ciklus obuhvata period 1743-1896 godina sa prelomnom tačkom 1817 godini, a lider je bila Velika Britanija. Sadašnji i poslednji ciklus je otpočeo 1896 godine i trajaće do 2040 ili 2050 godine a u središtu liderske pozicije nalaze se SAD. Buduća pozicija lidera najverovatnije će pripasti Kini, Indiji i zemljama južne Amerike.

Zaključak

Sadašnja finansijska ekonomska kriza, koja se potom prelila u realni sektor, dovela je do pada zaposlenosti, rasta dugova pojedinih zemalja i teškoća u servisiranju društvene potrošnje. Za prevazilaženje posledica krize uglavnom se koncepcije svode na dva međusobno suprotstavljena polja. Jedni zastupaju stanovište da se kriza mora savladavati dodatnom štednjom i smanjenjem društvene potrošnje. Drugi smatraju da je rešenje u podsticanju tražnje, odnosno potrošnje. Svakako da problem posebno predstavljaju nejednakosti u distribuciji dohodaka, a koji se opet mogu rešavati samo novim investicijama i novom zaposlenošću. Istovremeno, savremena tehnološka revolucija sve više potiskuje rad iz svere proizvodnje u sveru usluga, a usluge same po sebi ne kreiraju razmenjiva dobra.

Sadašnja ekonomska kriza je nastala u finansijskom sektoru, koji je poslednjih decenija XX veka, a potom i u novom milenijumu, nastavio sa širenjem sistema špekulantskih zarada. Suština uzroka krize je u nedovoljnim dohocima većine stanovništva. Niski sadašnji dohoci prouzrokuju da domaćinstva ne mogu da zadovolje potrebe za trajnim potrošnim dobrima, pre svega za stambenim prostorom, automobilima, opremom za domaćinstva. Da bi se zadovoljila

²² Videti tekst „Na finišu Brodelevskog cikla“ www.opec.ru/news

²³ www.opec.ru/news

navedena tražnja, razvijen je sistem komercijalnog kreditiranja koji se osigurava hipotekama. Dakle, korisnik kredita sadašnju potrošnju vrši na teret budućih, često neizvesnih dohodaka. Pozitivna strana kreditirane potrošnje je u tome što se formira sadašnja tražnja, a što podstiče ekonomsku aktivnost u realnom sektoru. Sistem kreditiranja je podsticao tražnju, a tražnja je zatim vršila pritisak na cene, posebno nekretnina, koje su uz špekulacije na finansijskom tržištu, beležile enorman rast. Finansijska kriza je dodatno generisana sa razvojem finansijskih derivata, koji su se osamostalili u trgovini na finansijskom tržištu, a koji u osnovi imaju potraživanja vezana za kredite koje su dale poslovne banke. Mere antikrizne ekonomske politike Vlada razvijenih zemalja, su usmerene na spasavanje finansijskog i realnog sektora ekonomije. Ključne poluge državne intervencije se obavljaju posredstvom upumpavanja dodatne likvidnosti na teret poreskih obveznika i štampanjem dodatnog novca od strane centralnih banaka. Mere ekonomske politike su u razvijenim zemljama usmerene i na podsticanje potrošnje, poreske olakšice, povećanje minimalnih dohodaka i penzija. Manje razvijene i zemlje u tranziciji usled nedovoljne domaće proizvodnje pojedinih dobara, vrše prekomeran uvoz i povećavajući spoljnu zaduženost zemlje. Sadašnja finansijska ekonomska kriza nije mogla ostati izolovana samo u sferi finansija. Nikla je u finansijskom sektoru i prelila se u realni sektor pogađajući kako razvijene zemlje, tako i zemlje u razvoju.

Literatura

1. А.Б. Кобяков, М.Л. Хазин, „Закат империи долара и конец „ Pax americana,, Москва, Вече 2003. <http://paxamericana.narod.ru/index.html>
2. Franjo Štibler, *Uticao globalne krize na Crnu Goru i Zapadni Balkan*, Centralna banka Crne Gore, Podgorica 2009. godine.
3. Joseph A. Schumpeter, *Povijest ekonomske analize*, Informator Zagreb 1975. godine, poglavlja o krizama i ciklusima
4. Ljubomir Madžar, *Krize tržište i ekonomska politika* koji je objavljen u Zborniku radova, *Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza*, Ekonomski fakultet u Beogradu, 2009. godina
5. Miroslav Prokopijević, *Ekonomska kriza u svetu i njen uticaj na Srbiju*, Zbornik radova, *Tranzicija u Srbiji i globalna ekonomska kriza*, Ekonomski fakultet u Beogradu, 2009. godina
6. Maks Ote, *Slom Dolazi*, u izdanju Romanov, Banja Luka, 2009.
7. Na finiše Brodelevskog cikla www.opec.ru/news
8. Ljubo Jurišić, Dragomir Vojnić, „Latentna kriza kapitalizma, društvo blagostanja ili ekonomski neoliberalizam“, *Ekonomski pregled*, br. 62. Zagreb 2011.